

ІСТОРІЯ

О.Б. Бубенок

ПИТАННЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ АЛАНAMI I СЕРЕДНЬОВІЧНИМИ НОМАДАМИ ЄВРАЗІЇ В РОБОТАХ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА ЗАХІДНИХ ДОСЛІДНИКІВ

ТРАДИЦІЙНО в дослідженнях із середньовічної історії Євразійського степу основну увагу вчених було зосереджено на історико-політичному розвитку тюркомовних етносів та монголів і певною мірою – на присутності там слов'янського та угорського елементів. Іраномовне населення цього великого регіону, відоме в епоху Середньовіччя як *алани*, *аси* або *яси*, фактично перебувало поза увагою істориків, етнологів та археологів. До теперішнього часу існує думка, що в середні віки аланів-ясів у степу було вкрай мало. Згідно з поширеною концепцією, за часів Середньовіччя у степовій частині Євразії домінували тюркські та монгольські племена, хоча не заперечувалося й існування іншого населення – насамперед слов'янського. При цьому досить часто ігнорувалась наявність у степу алано-аського населення.

Проте було доведено, що за доби Середньовіччя значна частина аланів проживала на Північному Кавказі, на півдні і на сході Криму та (у VIII–X ст.) у лісостеповому Подонні. Існування ж аланського населення у Середній Азії в середні віки так і не було доведено істориками-медієвістами. Саме ці райони в культурному й історичному аспектах являли собою одне ціле з регіоном Євразійського степу. Протягом усієї доби Середньовіччя аланське населення Євразійського степу, Північного Кавказу, лісостепового Подоння та навіть Криму періодично входило до складу етнополітичних об'єднань середньовічних номадів алтайського походження. А це може означати, що відбувалося не тотальне знищення аланів кочівниками-завойовниками, а залучення їх до військово-адміністративних та соціально-господарських функцій у політичних утвореннях номадів. Тому дослідження характеру взаємовідносин

між середньовічними номадами й аланами завжди мало принципове значення для дослідників у вирішенні питань, пов'язаних із визначенням політичного і соціального статусів осілого неочогового населення у державних утвореннях середньовічних кочівників.

Вже починаючи з XVIII ст., свідчення письмових джерел про середньовічних аланів-ясів започаткували появу цілої серії наукових праць, у яких значну увагу було приділено середньовічним аланам-асам. При цьому середньовічних аланів досліджували представники різних шкіл та спеціальностей гуманітарного профілю. Всі ці наукові праці можна умовно поділити на дослідження із середньовічної історії Євразійського степу і спеціальні аланознавчі студії. Причину тривалого інтересу до середньовічних аланів слід вбачати в тому, що, попри існування фундаментальних досліджень, не всі питання з історії аланів було з'ясовано до кінця.

Вивчення ясів, як південних сусідів Русі, розпочали перші російські історики, які, базуючись насамперед на даних давньоруських літописів, розглядали середньовічну історію східноєвропейських степів як протистояння східних слов'ян з кочівниками, де останні розглядалися як ті, хто загальмував історичний розвиток Східної Європи. Іноді безпосередніми учасниками подій виступали алани-яси, які, як і східні слов'яни, належали до числа християнського землеробського населення, і тому ясів російські історики вважали підкореним, залежним від кочівників населенням. Одним із тих, хто ще в XVIII ст. зацікавився південноруськими ясами, був російський історик В.М. Татищев. Він

пов'язував появу ясів із сарматами, які ще раніше жили в степах Східної Європи, і висунув гіпотезу про їхнє іранське походження. На думку В.М. Татищева, в епоху Середньовіччя споконвічним місцем перебування ясів були землі Молдавії, звідки згодом вони могли переселитися до району Сіверського Дінця та Поросся. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що В.М. Татищев ще не мав чіткого уявлення про розселення даного етносу за часів Середньовіччя, оскільки вже добре відомо, що основною територією перебування аланів-ясів були не землі Дністровсько-Дунайського межиріччя, а Північний Кавказ [Татищев 1963, 240, 260].

Трохи інакше підійшов до проблеми походження південоруських ясів у своїй “Історії держави Російської” М.М. Карамзін. Грунтуючись на повідомленнях давньоруських літописів, східних та європейських авторів, він дійшов висновку, що ясами, які говорили своєю особливою мовою, називали нащадків аланів, що уціліли за епохи Середньовіччя на Кавказі та у Східній Європі. Тому цікавою є його версія про поширення найменування *яси* у середовищі аланів. М.М. Карамзін зазначив, що “ім’я цього народу походило від стародавніх Язигів, які змішалися з Аланами”. На підтвердження цього російський історик навів напис “часів Андріанових”, знайдений у Трансільванії, де сарматських язигів, які прийшли близько середини I століття в Дакію, названо ясами. Прямими ж нащадками ясів М.М. Карамзін вважав кавказьких осетинів. Крім того, автор “Історії держави Російської” не залишив поза увагою факт існування шлюбів, укладених між давньоруськими князями і яськими князівнами [Карамзин 1989, 127, 184–185, 273; Карамзин 1991, 24, 202, 312–313, 535].

Характеризуючи підхід дослідників XVIII – початку XIX ст. до вирішення яської проблеми, слід зазначити, що вони у своїх логічних припущеннях опиралися виятково на дані тоді ще не дуже численних і недостатньо вивчених письмових джерел. Зазначимо, що деякі відомі російські історики, досліджуючи історію Російської імперії з давніх часів, взагалі не згадували про ясів. Справжній переворот у вирішенні проблеми походження середньовічних

ясів відбувся в другій половині XIX ст. – з появою досліджень Ф. Бруна, В.Ф. Міллера, Ю.А. Кулаковського та В.І. Ламанського. Саме ці вчені використали не лише письмові документи, а й дані лінгвістики та топонімії.

Питань історії іраномовного населення степів Східної Європи (насамперед аланів) торкнувся в другій половині XIX ст. Ф. Брун у своїй монографії “Чорномор’є”. Дослідник зазначив, що в XIII–XV ст. окремі групи аланів проживали не лише на Північному Кавказі, а й у степах Північного Причорномор’я, у Криму, у Північно-Західному Причорномор’ї та в Угорщині. До цих висновків Ф. Брун дійшов у результаті аналізу маловідомих нам європейських джерел [Брун 1879; Брун 1880]. Він уперше зумів порівняти відомості письмових джерел про ясів з даними топоніміки, що тоді для вирішення проблеми не було традиційним. Одеський учений, спираючись на інформацію візантійських та валахських документів, вказав на проживання в XIV–XV ст. численного аланського населення на території Молдавії, у районі сучасного міста Яси, що називалось у пізньосередньовічних грамотах “Яський Торг”. На думку Ф. Бруна, у межиріччі Прута й Дністра багато аланів “подібно до Половців, після битви при Калці, знайшли притулок”. Свідченням перебування ясів у районі Північно-Західного Причорномор’я Ф. Брун вважав існування міста *Яси* на березі Прута, а також розташованих у нижній течії Дністра селищ *Яска* й *Оленешти*. Крім Молдавії та Балкан, дослідник припускав існування алано-яського населення в Криму, на Кавказі та в Подонні. Він уважав, що “житла Аланів, явно тожні з Ясами наших літописів, ще набагато пізніше доходили до Дону, куди вони, за давніми переказами і за грузинською хронікою, переселилися з висот Кавказу”. Таке широке розселення аланів у західній частині Золотої Орди Ф. Брун пояснював результатами політики золотоординських ханів стосовно підкорених народів як у період Багивєвих походів, так й у мирний час. При цьому дослідник дотримувався думки про автохтонне походження деяких груп аланів за межами Північного Кавказу [Брун 1879, 113; Брун 1880, 137, 351–354, 358–359, 361].

Згодом для дослідження життя середньовічного населення степів Східної Європи почали залучати результати археологічних розкопок. На початку ХХ ст. під Харковом, на березі Сіверського Дінця, в с. Верхній Салтів В.О. Бабенком вперше було відкрито та досліджено катакомбний могильник, який дослідники пов'язали з населенням Хозарського каганату [Бабенко 1905, 566–568]. О.О. Спицин довів, що катакомбні поховання у Верхньому Салтові були аналогічні до північнокавказьких, і зробив висновок, згідно з яким їх залишили алани, що переселилися сюди з Кавказу в хозарську епоху. Крім того, О.О. Спицин припускав існування аланської спільноти по всьому Подонню аж до XI–XII ст. Свідченням цього він вважав повідомлення давньоруських літописів про існування яського населення на Дону на початку XII ст. [Спицын 1909, 60–80].

Відомий український історик М.С. Грушевський не погоджувався з подібним висновком, оскільки вважав, що слід відрізнити такі поняття, як “спільність культури” та “спільність впливу”, від поняття “етнічна приналежність”. Він закликав зачекати з більш “детальною археологічною інтерпретацією Подоння”. На його думку, існування аланської колонізації по всьому Подонню в такі пізні часи було малоімовірним. Походження південноруських ясів М.С. Грушевський пов'язував не з переселенцями з Кавказу, а з європейськими аланами, частина з яких могла зберегтися в степах Подоння після навали гунів. При цьому видатний представник української школи в історичній науці, на відміну від своїх колег-росіян, вважав, що на розвиток предків українців значний позитивний вплив справили середньовічні народи степу, серед яких були не лише тюркомовні номади, а й алани-яси [Грушевський 1991, 462].

У радянській історичній науці, попри панування в ній ідей марксизму, серед більшості істориків-медієвістів існувало різко негативне ставлення до ролі й місця середньовічних кочівників у історії народів Європи й Азії. При цьому алани-яси розглядалися як завойоване кочівниками населення. Радянські історики акцентували увагу на характері соціальних відносин, спираючись переважно на еволюціоністські ідеї про панування феодалізму навіть у

кочових суспільствах. При цьому питанням етнічної історії не надавалось належного значення. Це дуже швидко призвело у 30–40-ві рр. ХХ ст. до виникнення такого псевдонаукового вчення, як “яфетична теорія М.Я. Марра”. З робіт того часу слід виділити монографію В.В. Мавродіна “Нариси історії Лівобережної України”, в якій значну увагу було приділено питанням походження й розвитку яського етносу в південноруських степах. В.В. Мавродін вбачав у носіях салтівської культури на Дону та Дінці нащадків сарматів (сармато-болгар або аланів). Ясами він вважав неслов'янське населення степів, яке, на його думку, було змішаним – алано-болгарським. В.В. Мавродін виходив з того, що не існувало істотної різниці між іраномовними сармато-аланами і тюркомовними болгарами. На його думку, це були лише етапи в етнічному розвитку однієї спільності, і це свідчило про його прихильність до ідей М.Я. Марра. Радянський історик вважав, що прибульці-половці підкорили міста Шарукань, Сутров та Балін, основну масу населення яких становили яси. Місцями ж перебування південноруських ясів В.В. Мавродін вважав ту територію, що прилягала до сучасного Харкова. На його думку, південноруські яси згодом увійшли до складу населення, відомого в документах під назвою бродників [Мавродин 1940, 38–42, 214–216].

Якщо більшість радянських істориків та археологів історію державних утворень кочівників і народів, які входили до їхнього складу, зводили до антагоністичного протистояння кочового й землеробського світів, де класові відносини відігравали провідну роль, то в дослідженнях представників “школи євразійства” існував діаметрально протилежний підхід у висвітленні історії середньовічних етнополітичних об'єднань Євразійського степу. Вони, навпаки, намагалися ідеалізувати кочові суспільства і відводили номадам роль посередників у обміні культурними традиціями між Сходом і Заходом. Це була своєрідна реакція на ті процеси, що відбувались у межах радянської історичної науки. У працях “євразійців” порушувалася також проблема осілого, сусіднього до кочівників, населення, серед якого фігурували й алани. Показовими є висновки

Г.В. Вернадського, який у своїй монографії “Стародавня Русь” висловив припущення, що за часів раннього Середньовіччя район Дінця–Оскола було заселено асами аланського походження, яких Ібн Фадлан називав *ескел (аскал)*. Це, на його думку, вказувало на їхнє перебування в басейні Оскола. Однак наймовірним виглядає висновок Г.В. Вернадського, що до початку VIII ст. аланське населення спершу підпадало під владу мадярів, яких близько 735 р. витиснули шведи, котрі захопили район Верхнього Салтова. Це загалом применшувало роль аланів-асів у створенні салтівської культури [Vernadsky 1943, 226, 242, 272–401]. Природно, що такий підхід був поверхневим і цілком віддзеркалював ті ідеологічні розбіжності, які існували між представниками радянської й західної історичної науки. Дещо по-іншому виглядає монографія Г.В. Вернадського “Монголи і Русь”, написана на початку XX ст. за межами СРСР і тому не прив’язана до марксистської історичної науки. Проте цей фактор не перешкодив Г.В. Вернадському вважати суспільство Золотої Орди феодальним, а сам режим у цій монгольській державі – деспотичним по відношенню до підкорених народів. Попри те, що в монографії основну увагу було приділено взаєминам золотоординських ханів із князями Русі, чимало місця Г.В. Вернадський також приділив ролі аланів у історії Золотої Орди. Історик вважав, що алани успішно інтегрувалися у військову організацію монголів і брали активну участь у військових кампаніях останніх. Водночас Г.В. Вернадський зазначив, що алани як некочовий народ, згідно з установами Чингісхана, не належали до найбільш привілейованих верств суспільства Золотої Орди [Вернадский 1997, 59, 141, 179, 185, 187, 195].

В колишньому СРСР до представників “євразійців” належав Л.М. Гумільов. У своїй монографії “Давні тюрки” Л.М. Гумільов висловив припущення, що за часів Першого Тюркського каганату тюркютські хани брали з підкорених народів більше данини, ніж шахи Ірану. На його думку, такому систематичному пограбуванню підлягало багато народів каганату, серед яких були прикубанські утигури та північнокавказькі алани [Гумилев 1967, 56]. Проте, на думку дослідника, в Західнотюркському

каганаті до складу правлячого еля входили не лише племена кочівників-тюркютів, а й осілі та напівосілі племена індоєвропейського походження, включаючи частину північнокавказьких аланів. Л.М. Гумільов вважав, що така політика дозволила тюркютам утримувати владу на прикордонних територіях каганату [Гумилев 1967, 163]. Згодом наріжним каменем досліджень цього вченого стала розроблена ним теорія про пасіонарність етносів. На думку Л.М. Гумільова, панівні етнічні групи з середовища середньовічних номадів були носіями пасіонарності. Алани ж, на його погляд, за часів Середньовіччя пасіонарність втратили. Так, у своїй книзі “Давня Русь і Великий степ” Л.М. Гумільов описав аланів XIII ст. у досить несподіваному ракурсі: “...алані втратили пасіонарність предків настільки, що не змогли утримати колишню свою культуру та державність, зберігши шанування хреста не як символу, а як амулет. Тому вони не змогли бути загрозою для сусідів, організувати оборону при ворожому вторгненні... Алани не мали ніякої державної організації і тому не були здатні до опору” [Гумилев 1989, 499–500].

Зовсім по-іншому розглядали позиції аланів у Золотій Орді представники радянської школи Б.Д. Греков й А.Ю. Якубовський у своїй монографії “Золота Орда і її падіння”. Автори з властивим для радянської науки підходом, не лише висвітлювали характер взаємин Золотої Орди й Русі, а й акцентували увагу на особливостях соціально-економічного розвитку золотоординської держави. Вони відвели аланам провідну роль у розвитку торгівлі в Золотій Орді, мотивуючи це тим, що через землі улусу Джучи проходили в різних напрямках трансконтинентальні торговельні шляхи. За їхніми спостереженнями, у Золотій Орді алани проживали не лише на Північному Кавказі, а й на Середній і Нижній Волзі, у містах Криму, в Північно-Західному Причорномор’ї [Греков, Якубовский 1950, 12, 21, 50, 59, 67, 101, 117, 143, 201, 241, 290, 291, 298, 338].

Не залишив поза увагою проблему аланів і М.І. Артамонов. У 1962 р. вийшла у світ його капітальна праця “Історія хозарів”, у якій автор доводив, що з VIII ст. до початку X ст. північнокавказька Аланія мала союзницькі відносини з хозарами.

Крім того, М.І. Артамонов висловив гіпотезу про те, що південноруські яси вже на початку X ст. фігурували у Кембриджському документі як “асії”, котрі в коаліції з візантійцями та іншими народами виступили проти хозарів, на боці яких були алани. На думку М.І. Артамонова, асії – це аси, або яси, які неодноразово згадуються в давньоруських літописах. Особливу увагу вчений приділив протиставленню асіїв аланам, оскільки вважав, що “обидві ці назви стосуються одного народу, представленого різними частинами, що локалізуються в різних місцях”. В аланах цей дослідник вбачав мешканців центральної частини Північного Кавказу, а в асах – носіїв лісостепоного варіанту салтівської культури. М.І. Артамонов вважав, що творці салтівської культури – аси у межах Хозарського каганату зберігали автономію, а їхній ватажок Ас-тархан посідав помітне місце в Хозарській державі. Проте на початку X ст. підбурювані Візантією аси, як вважав дослідник, повстали проти хозарів, за що їх було покарано. Це могло стати причиною занепаду салтівської культури. На думку М.І. Артамонова, це осіле алано-яське населення продовжувало зберігатися на берегах Дінця аж до XII ст., і міста Сугров, Шарукань та Балін мали належати саме їм, а не половцям. Що ж до мови аланів-ясів, то М.І. Артамонов висловив припущення, що вже в хозарський період носії “власне салтівської культури” могли бути тюркизованими. Крім того, він вважав, що “до складу тюркського за мовою населення степів Східної Європи ввійшли асимільовані тюрками давні місцеві сармато-аланські племена”. На підтвердження цього він наводив дані антропології та особливостей матеріальної культури хозарського періоду, що, на його думку, продовжувало “сармато-аланську традицію” [Артамонов 1962, 313, 356–358].

Протягом останніх десятиліть найбільш вагомий внесок у вивчення середньовічних кочівників зробила археолог С.О. Плетньова, яка довела, що культура цих номадів мала досить високий рівень, а це позитивно відобразилось на розвитку східних слов'ян. В основу своїх наукових припущень С.О. Плетньова поклала власну гіпотезу про обов'язкове осідання кочівників (седентаризацію), яке, на її думку, мало

три етапи. Вона зробила висновок, згідно з яким за часів Середньовіччя тюркомовні номади були кочівниками та напівкочівниками, а алани, як більш раннє населення степу, були вже осілими землеробами. Найбільш відомими стали дослідження С.О. Плетньової про народи Хозарського каганату, насамперед – про пам'ятки салтівської культури. Існувала обгрунтована версія, згідно з якою салтівську культуру слід пов'язувати з Хозарським каганатом, а локальні варіанти цієї археологічної культури – з окремими етносами, що входили до складу каганату. На думку дослідниці, лісостеповий варіант салтівської культури в Подонні, де набули поширення катакомбні могильники, було залишено аланами, які на початку VIII ст. переселилися сюди з Північного Кавказу внаслідок нападів арабів під час арабо-хозарських війн. С.О. Плетньова вважала, що ці алани у лісостеповому Подонні виконували своєрідну роль “козацтва”, захищаючи північно-західні кордони Хозарської держави від нападів сусідів. На думку дослідниці, алани лісостепоного Подоння до кінця залишалися союзниками хозарів, що врешті-решт призвело наприкінці IX ст. до нападу на їхні поселення печенігів, внаслідок чого салтівська культура припинила своє існування. Проте, як вважає С.О. Плетньова, алани не зникли з місць свого проживання, а фігурували у давньоруських літописах як *яси* – при описі походів давньоруських князів проти половців у 1111 р. та 1116 р. [Плетнева 1967; Плетнева 1989; Макарова, Плетнева 1983].

Проте С.О. Плетньова приділила чимало уваги у своїх дослідженнях і придонецьким аланам-ясам у половецький період. Так, ще в 1958 р. вийшла у світ її робота “Печеніги, торки та половці в південноруських степах”, де вона вперше зробила спробу виділити із загальної маси пам'ятників кочових племен, які жили в басейні Сіверського Дінця та в Пороссі, ті археологічні об'єкти, приналежність яких можна віднести до яського населення XI–XII ст. З ясами С.О. Плетньова насамперед пов'язала так звані “поховання 5-ї групи”, які, на її думку, ріднить із салтівськими пам'ятниками орієнтування похованих, наявність у могилах очеретяної підстилки, вапна, вугілля, кераміки та рідкісних

підбоїв. Дослідниця вважала, що “п’яту групу поховань залишило отюрчене, завойоване населення донецьких степів”. На думку С.О. Плетнєвої, в результаті походів Володимира Мономаха та його сина Ярополка в 1111 р. та 1116 р. “невелика частина яського населення перейшла на службу до київського князя й влилася до чорноклобуцького союзу, про що свідчать поховання п’ятої групи, виявлені в Пороссі”. Ці висновки С.О. Плетнєвої суперечать її ж припущенням про те, що до XII ст. яси могли прийняти християнство, а це мало призвести до зміни поховального обряду. Саме тому вона пов’язала з ясами могильник у с. Каменки Запорізької області, куди, на її думку, нащадки салтівського населення могли переселитися з Дінця внаслідок тиску кочівників [Плетнєва 1958, 182–186].

В інших своїх роботах С.О. Плетнєва також неодноразово досліджувала південноруських ясів. Вона вважала, що однією з частин половецької спільності у басейні Дінця було населення, яке входило раніше до складу Хозарського каганату. Нашадками носіїв салтівської культури С.О. Плетнєва вважала аланів і болгар, відомих у письмових документах під назвою *яси*. Виходячи з даних антропології, вона зазначила, що населення Подонців’я в X–XIII ст. зовні майже не відрізнялося від жителів степів VIII – початку X ст. Крім цього, С.О. Плетнєва звернула увагу на те, що кочівники в половецький час особливо широко користувалися речами, виготовленими та поширеними у попередню хозарську епоху. Вона висловила припущення, що поселення аланів-ясів у половецьку епоху розташовувалися на Дінці поблизу території Русі, тобто в районі сучасного Харкова. Порівнюючи повідомлення давньоруських літописів про ясів з інформацією перських істориків про похід монголів проти народів Східної Європи, серед яких був народ *ас*, С.О. Плетнєва дійшла висновку, що яси у давньоруських літописах і аси у перських хроніках – це один народ, який широко розселився у південноруських степах. Як вважає С.О. Плетнєва, яси не зникли безслідно зі степів Східної Європи, а стали частиною спільності бродників [Плетнєва 1964, 26–31; Плетнєва 1982, 24–25; Плетнєва 1988, 26–27; Плет-

нєва 1989, 268–270; Плетнєва 1990, 37–38, 60–61, 171–172, 176–178].

Не можна залишити поза увагою також дослідження Г.О. Федорова-Давидова, присвячені історії Золотої Орди. Варто звернути особливу увагу на його книгу “Кочівники Східної Європи під владою золотоординських ханів”, де окремий розділ було присвячено алано-болгарським племенам степів Східної Європи в X–XIV ст. Г.О. Федоров-Давидов акцентував увагу на спробі С.О. Плетнєвої та Л.П. Зябліна пов’язати деякі риси в поховальних пам’ятниках кочівників X–XIII ст. із впливом нащадків пізніх сармато-аланів і носіїв салтівської культури. При цьому Г.О. Федоров-Давидов зазначив, що ці особливості в XI–XIII ст. набули поширення серед кочівників на великій території східноєвропейських степів і позначилися на похоронних традиціях пізніх кочівників, зі значним хронологічним відривом від сарматського часу. У результаті було зроблено досить песимістичний висновок: “Якщо пізньосарматські і болгаро-аланські племена I тис. н.е. і мали якийсь вплив на антропологічний тип, культуру та звичаї тюркських кочівників першої половини II тис. н.е., то цей вплив був дуже незначним і в археологічних матеріалах не залишив сліду”. Таким чином, Г.О. Федоров-Давидов залишив відкритим питання про археологічну атрибуцію присутності аланів у степах Східної Європи у домонгольський і золотоординський періоди [Федоров-Давидов 1966, 163–165]. Але це не означає, що перебування пізніх аланів у степах Східної Європи зовсім не можна атрибутувати археологічно. Таким чином, слід зазначити, що археологічно дослідженими є пам’ятники аланів у лісостеповому Подонні, яке в VIII–X ст. входило до складу Хозарського каганату. Археологічна ж атрибуція перебування аланів у степах Східної Європи так і залишилась окремою проблемою.

Що ж стосується степів Північного Кавказу та характеру взаємовідносин місцевого аланського населення із середньовічними номадами, то цю проблему було належним чином висвітлено у дослідженнях О.В. Гадла. На думку дослідника, у другій половині VI ст. північнокавказькі алани – підкорене тюркютами населення – разом

з утигурами входили до складу Першого Тюркського каганату і в першій половині VII ст. західне угруповання північнокавказьких аланів мало міцні союзницькі стосунки з Приазовською Болгарією. Що ж до хозарського періоду, то О.В. Гадло вважав, що у першій половині VIII ст. тиск хозарів та їхніх союзників болгар призвів до скерованого хозарським урядом переселення частини північнокавказьких аланів до лісостепового Подоння. У післяхозарський період дослідник відзначив розквіт північнокавказької Аланії, занепад якої відбувся внаслідок експансії монголів. У своїх висновках О.В. Гадло спирався на порівняльний аналіз даних письмових джерел і результатів археологічних розкопок, в основному проведених ним особисто [Гадло 1979; Гадло 1984; Гадло 1994].

Не можна не згадати праці відомого радянського сходознавця А.П. Новосельцева, який багато уваги приділяв не лише середньовічним тюркомовним номадам, а й аланам-ясам. Кілька десятиліть тому дослідник звернув увагу на перебування ясів у XII ст. на території Русі, насамперед – на землях Володимиро-Суздальського князівства. А.П. Новосельцев висунув припущення, що це можна пояснити міцними зв'язками володимиро-суздальських князів з північнокавказькою Аланією [Новосельцев 1968, 216]. У своїй останній монографії “Хозарська держава і її роль в історії Східної Європи та Кавказу” дослідник обґрунтував думку, що територію Хозарського каганату VIII–X ст. можна поділити на два регіони, які мали особливий адміністративний та політичний статуси: власне Хозарія і території, населені спільностями, які були васалами хозарського кагана. При цьому до числа васальних народів А.П. Новосельцев відніс і аланів Північного Кавказу та лісостепового Подоння [Новосельцев 1990, 143].

Історія народів Хозарського каганату, серед яких були й алани, цікавила не лише східно-, а й західноєвропейських учених. Про це свідчить фундаментальна джерелознавча праця американського історика П. Голдена “Хозарські дослідження”, окремих розділ якої присвячено північнокавказьким аланам та їхнім взаємовідносинам із хозарами у X ст. Ґрунтуючись на свідченнях арабомовних та візантійських авторів,

дослідник дійшов висновку, що у першій половині X ст. аланів було втягнуто у боротьбу між Візантійською імперією та Хозарським каганатом, тому їхні взаємовідносини з хозарами були доволі складними. На думку П. Голдена, у післяхозарський період у XI–XII ст. у степах Євразії панували половці, які настільки зблизилися з аланами, що утворили алано-тюркський симбіоз. Цей симбіоз, вважає дослідник, міг існувати і після монгольської інвазії в Угорщині, куди разом із половцями переселилися окремі аланомовні групи [Golden 1980, 93–97].

Дослідженням хозарів та інших середньовічних номадів займався й відомий український та американський сходознавець О.Й. Прицак. Як представник західної науки, О. Прицак значну увагу приділяв текстам, виконаним східними мовами, тому широко запровадив у номадознавчі студії історико-філологічний метод, який згодом дав нові несподівані результати. Так, у своїй окремій статті, присвяченій іудаїзації хозарів, О.Й. Прицак висунув досить оригінальну гіпотезу, згідно з якою носіїв етноніма *бурмас* слід вважати східноєвропейськими аланами, оскільки у даному етнічному терміні варто вбачати початкову форму *furt-as*, що у східноіранських мовах (у тому числі і в осетинській) означає “річкові аси” [Pritsak 1978, 264]. В іншій роботі – “Хозарсько-єврейські документи X століття” – О.Й. Прицак доводив, що землі цих аланів-буртасів значаться у Кембриджському анонімному документі X ст. як країна *Asya ('SY')*, в якій варто вбачати “одну з держав, створених стародавніми аорсами в Поволжі”, і яку Костянтин Багрянородний називає *Mordia*. О. Прицак підтримує тих дослідників, які вважають, що етнічне найменування *as* через проміжну форму *ars* було пов'язане із сарматським етнонімом *аорси*. Підставою для ототожнення місцезнаходження іраномовних племен із країною *Mordia*, очевидно, стала поширена думка, що в етнічних термінах *мордва*, *мапі* та *удмурт* міститься давньоіранський термін *mard* – “людина, чоловік” [Голб, Прицак 1997, 160]. Більш значні позиції аланів О.Й. Прицак вбачав у печенізькому об'єднанні племен, якому було присвячено окрему роботу дослідника. Ґрунтуючись на інформації ал-Біруні

та давньоруського перекладача “Історії іудейської війни” про мову асів і печенігів, О.Й. Прицак дійшов до висновку, що спочатку правлячий шар печенізького суспільства – кангари – був тохаромовним, а наприкінці X ст. перейшов на аланську мову і потім – на тюркську (гуно-булгарську). Однак при цьому вчений не заперечував того, що у середовищі печенізького етнополітичного об’єднання поширеними були й алтайські (тюркські) мови [Pritsak 1976, 21–24].

На цьому перелік та аналіз досліджень, присвячених середньовічним номадам, у яких певна увага приділялась аланам Північного Кавказу та Східної Європи, не вичерпаний. Аналізуючи ці роботи, слід зазначити, що протягом досить тривалого часу основну увагу дослідників середньовічних кочівників було насамперед зосереджено на аналізі взаємовідносин між північнокавказькими аланами та хозарами, половцями, монголами і Руссю. При цьому досить часто відносини між кочівниками й аланами розглядалися як пригноблення завойованого населення, хоча в деяких працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, присвячених Хозарському каганату та Золотій Орді, увага акцентувалась на факті інтеграції аланів до військово-адміністративної та соціально-економічної систем цих державних утворень. Що ж стосується археологічної атрибуції середньовічних аланів, то археологами-медієвістами доведено, що лише з ранньосередньовічними аланами можна пов’язати катакомбні могили на Північному Кавказі та у лісостеповому Подонні. Виявлення ж аланських пам’ятників за межами Північного Кавказу в більш пізній період і досі є проблемою.

В той же час проблема взаємовідносин між аланами і середньовічними номадами знайшла своє відображення у спеціальних аланознавчих студіях. Все почалося з того, що ще на початку XIX ст. у наукових колах великий інтерес викликала гіпотеза Я. Потоцького та Ю. Клапрота, згідно з якою осетини є нащадками аланів-ясів [Гутнов 2001, 9–10; Клапрот, 1992, 233–238]. Це привело до того, що почали з’являтися вже окремі праці, присвячені предкам осе-

тинів – аланам-ясам та їхнім взаєминам з народами Східної Європи. Вже у 20-ті рр. XIX ст. П.Г. Бутков звернув увагу на такий аспект проблеми, як взаємини між жителями Русі та ясами, які позначилися на існуванні змішаних шлюбів між представниками давньоруської й аланської знаті. П.Г. Бутков не сумнівався в тому, що руські князі, володіючи понад сторіччя Тмутараканню і будучи при цьому сусідами кавказьких ясів, перебували з останніми в близьких відносинах. Він також вважав, що “з Донськими Ясами, однородцями Кавказьких, вони ще в найтісніших зв’язках перебували, якщо навіть не включали цих ясів до числа своїх підданих, через те що житла їхні знаходились на шляху зв’язків Тмутаракані із Северою та Рязанню, спрямованих по Дінцю та Дону”. Підтвердженням цього, на думку П.Г. Буткова, є шлюби, укладені в 1116 р. (під час “походу на Дон”) між Ярославом і “ясинею” Оленою, а в 1182 р. – між Мстиславом і якою, а також між сестрою останньої Марією і Всеволодом Суздальським. П.Г. Бутков з незрозумілих причин вважав, що другою дружиною князя Андрія Боголюбського була “ясиня”, яка разом з ключником Анбалом Ясином брала участь в убивстві свого чоловіка. Крім того, дослідник зазначив, що “яси Кавказькі і Донські були з давніх часів християнами, ще в 1453 році становили Єпархію, залежну від Патріаршества Цареградського” [Бутков 1825, 317–329].

Знаменною подією в розвитку іраністики став вихід у світ роботи представника “школи запозичень” В.Ф. Міллера “Осетинські етюди”. У третьому томі цієї праці, який було надруковано в 1887 році, російський учений вказав на етнічну спадкоємність скіфів, сарматів, аланів, ясів та осетинів. Прямими нащадками кавказьких аланів-ясів дослідник вважав осетинів, в іраномовності яких вже тоді не доводилося сумніватися. Крім того, на думку В.Ф. Міллера, поселення аланів-ясів були не лише на Кавказі, а й на Нижньому Дону. Такий висновок він зробив, спираючись на відомості давньоруських літописів про походи Святослава в 965 р. проти ясів і касогів, а також про походи Ярополка в 1116 р. на Дон, внаслідок яких було захоплено половецькі міста Чешуєв, Сугров та Балін, основну частину населення яких, на думку

дослідника, становили яси. Слід сказати, що у вирішенні такого аспекту проблеми, як етномовна приналежність ясів південноруських степів, В.Ф. Міллер, як представник “школи запозичень”, широко використав порівняльний та історико-філологічний методи. Йому вдалося довести, що назва річки *Дон* – справді яська (осетинська). Назва алано-половецького міста Сугрова походить з осетинської мови – «як трохи пристосоване до руської вимови ім'я *сурх гау*, тобто “червоне село”». В.Ф. Міллер дійшов висновку, що на “Дону під владою Половців ще в 1116 р. були яські поселення, як останній залишок іранського елемента, який перебував тут ще за часів процвітання грецької колонії Танаїди, заснованої на території Асів (сарматів)”. На думку В.Ф. Міллера, у першій половині XIII ст., внаслідок походу Чингісхана, яське населення повністю зникло зі степів Передкавказзя, Подоння та Приазов'я, що “вказує насамперед на те, що порівняно з великими розмірами території іранське населення не було густим” [Міллер 1887, 66–68, 97–98]. Крім того, В.Ф. Міллер, як представник “школи запозичень”, помітив паралелі у фольклорі східних слов'ян і північнокавказьких народів, насамперед – осетинів. Проте В.Ф. Міллер не вважав це результатом безпосередніх контактів аланів-ясів і жителів Русі, а пов'язував це з посередництвом тюркських народів, які за часів Середньовіччя проживали в степах між Північним Кавказом і Руссю [Міллер 1892, 36].

У другій половині XIX ст. значного розвитку в Російській імперії набула візантологія, а це призвело до того, що до наукового обігу було введено значну кількість візантійських текстів, де містилось багато інформації про середньовічних аланів. Це стало підставою для появи окремих досліджень, присвячених історії аланів, автором яких був представник російської візантологічної школи Ю.А. Кулаковський. Учений в основу своїх досліджень поклав критичний підхід до джерел, причому не тільки письмових, складених мовою оригіналу, а й археологічних. Ю.А. Кулаковський не лише зробив надбанням наукової громадськості невідомі візантійські тексти, а й піддав їх детальному критичному аналізу. Дослідника цікавила інформація анти-

чних та візантійських авторів про аланів, і це призвело до появи робіт, присвячених аланам [Матвеева 2002, 217–240]. Як зазначила дослідниця життєвого і наукового шляху Ю.А. Кулаковського Л.В. Матвеева, “Ю. Кулаковський зібрав і критично оцінив майже всі опубліковані матеріали, письмові документи, де містилась інформація про аланів” [Матвеева 2002, 218].

Уже перші статті Ю.А. Кулаковського про аланів (“Християнство в аланів”, “Де знаходилась Вічинська єпархія Константинопольського патріархату?”) було присвячено поширенню християнства серед аланів у період Середньовіччя [Кулаковский 1897; Кулаковский 1898a]. У статті “Християнство в аланів”, внаслідок аналізу свідчень давньоруських літописів про походи Мономаха і Ярополка на Дон в 1111 р. і 1116 р., дослідник дійшов висновку, що населення полонівських центрів Шарукані (Чешуєва), Сугрова та Баліна становили алани-яси, які були християнами. Крім того, Ю.А. Кулаковський вважав, що у південноруських степах християнське аланське населення існувало аж до кінця XIV ст., про що свідчать дані письмових джерел. Так, у другій половині XIV ст. у місті Тані на Нижньому Дону діяв останній аланський митрополит Симеон. Це дало підстави вченому вважати, що “тубільне християнське населення цього міста належало до Аланської національності” [Кулаковский 1898a, 13–18]. Це питання знайшло подальше висвітлення в наступних дослідженнях Ю.А. Кулаковського. Так, у 1898 р. він опублікував переклад з коментарями послання аланського єпископа Феодора, з якого випливало, що на початку XIII ст. алани були широко розселеними не лише на Кавказі, а й у Криму та степах Північного Причорномор'я. Текст послання був прямим доказом того, що в епоху Середньовіччя алани прийняли християнство, хоча, за словами Феодора, “алань християне только по имени” [Кулаковский 1898, 11–27]. Робота над цією публікацією надихнула Ю.А. Кулаковського на створення першого узагальнюючого дослідження з історії аланів [Матвеева 2002, 217–218].

Внаслідок цього справжньою подією в історичній науці став вихід у світ у 1899 р. капітального дослідження

Ю.А. Кулаковського “Алани за свідченнями класичних і візантійських письменників”, у якому київському історикові вдалося зібрати в одне ціле й прокоментувати всю інформацію, яка існувала на той час про аланський етнос. Більшість сторінок даної монографії присвячено аланам, що проживали в епоху Середньовіччя у Східній Європі та на Кавказі. Грунтуючись переважно на даних письмових джерел, Ю.А. Кулаковський дійшов до висновку, що алани-яси південноруських степів, як і їхні кавказькі одноплеменники, протягом досить тривалого часу перебували під безпосереднім культурним та ідеологічним впливом Візантії. На думку Ю.А. Кулаковського, з VIII ст. алани на Північному Кавказі були залежними від хозарів, а з початку X ст. – вони стали самостійною політичною силою. Спираючись на повідомлення К. Багрянородного, автор дослідження дійшов до висновку, що володіння аланів в X ст. знаходились не лише на Північному Кавказі, а й пролягали далеко на північ, у південноруські степи. Однак внаслідок походів монголо-татар у першій половині XIII ст. доля східноєвропейських і кавказьких аланів суттєво змінилася. Боротьба із завойовниками набула запеклого і затяжного характеру. Ю.А. Кулаковський вважав, що в результаті цього значну частину аланів було винищено, хоча залишки їх продовжували проживати у степах Північного Причорномор’я аж до кінця XV ст., про що свідчать відомості П. Карпіні, Г. Рубрука, Й. Барбаро та візантійських документів [Кулаковский 1899, 46–69]. Крім того, Ю.А. Кулаковський зазначив, що яси в XIV ст. проживали не лише в Подонні, Криму та на Кавказі, а й у районі сучасної Молдавії. Грунтуючись на повідомленнях візантійських і слов’янських авторів, він дійшов висновку, що яське населення Північно-Західного Причорномор’я в період пізнього Середньовіччя було помітною численною політичною силою. За спостереженнями Ю.А. Кулаковського, в XIV ст. яси з’являються й в Угорщині, де вони постійно згадуються в документах поруч із половцями (кунами). Саме тому Ю.А. Кулаковський вважав, що яси прийшли до Угорщини разом з половцями внаслідок подій, що відбулися перед цим у Східній Європі. Все це дало дослідникові підста-

ви ототожнювати угорських і молдавських ясів з південноруськими [Кулаковский 1899, 69–72]. Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що робота Ю.А. Кулаковського “Алани за свідченнями класичних і візантійських письменників” є першим фундаментальним дослідженням, у якому головну увагу приділено середньовічним аланам Північного Кавказу і Східної Європи та характеру їхніх взаємовідносин із сусідами-кочівниками.

Крім того, у монографії “Минуле Тавриди” Ю.А. Кулаковський зазначив, що в XIII–XIV ст. поселення аланів поширилися по всій території Південного Криму і це населення навіть за монголо-татар продовжувало сповідувати православне християнство [Кулаковский 2002, 164–208]. Попри те що дослідженням Ю.А. Кулаковського вже більше ста років, вони й дотепер залишаються одними з найкращих праць з аланської проблематики, оскільки історик прекрасно вмів працювати з джерелами, виконаними багатьма мовами, залучав дані з багатьох суміжних гуманітарних дисциплін, прагнув бути об’єктивним при висвітленні багатьох подій минулого.

Комплексний підхід до вирішення проблеми походження середньовічних аланів-ясів, започаткований В.Ф. Міллером та Ю.А. Кулаковським, розвинув В.І. Ламанський – у спеціальній статті, присвяченій аланам-ясам. Цей дослідник вдало використав дані письмових джерел, топоніміки та лінгвістики. На думку В.І. Ламанського, південноруські яси були нащадками скіфів і сарматів, які злилися в одну аланську народність, котра збереглася в південноруських степах після навали гунів. В.І. Ламанський звернув увагу на існування поселень аланів-ясів в епоху Середньовіччя на Кавказі, у Криму, причорноморських степах, Молдавії, Угорщині та Китаї. Учений зробив правильний висновок, згідно з яким причиною такого широкого розселення аланів стали політичні події, що відбулися тоді на території Кавказу та Східної Європи. Спираючись на інформацію угорських документів, він зумів довести, що угорські яси, як і кавказькі, являли собою іраномовну народність. У даному разі дослідник, аналізуючи імена угорських ясів, використав порівняльно-лінгвістичний метод. В.І. Ламанський

дійшов висновку, що подібно до того, як у стародавні часи скіфи й сармати впливали на предків слов'ян, так в епоху Середньовіччя алани впливали на населення Давньої Русі. На його думку, попередники козаків (берладники і бродники) “прийняли безсумнівно в себе багато елементів скіфо-сарматських” [Ламанский 1902, 118–121].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. до наукового обігу почали залучати також східні джерела, в яких містилась інформація про середньовічних аланів. Тоді побачила світ стаття Бретшнейдера “Русь і Аси на військовій службі в Китаї”, в якій автор звернув увагу на присутність у XIII–XIV ст. при монгольському дворі в Пекіні народу, котрий фігурував у китайських хроніках під назвою *А-су*. Дослідник уперше зробив припущення, що це були алани-аси християнських і мусульманських авторів. До таких висновків Бретшнейдер дійшов завдяки порівняльному аналізу тексту китайської хроніки “Юань ши” (“Історія династії Юань”) і повідомлень Марко Поло та Маріньоли [Бретшнейдер 1894, 70–73]. Цю ж тему було продовжено в дуже цікавому дослідженні О. Іванова “Історія монголів (Юань-ши) про аланів-асів”, зробленому завдяки залученню китайських текстів і присвяченому соціальному становищу аланів на Далекому Сході. О. Іванов довів, що алани-аси мали при дворі нащадків Хубілая в Пекіні доволі високий соціальний статус. І це не дивно, оскільки вони, на думку дослідника, значною мірою сприяли тому, що монголи зуміли підкорити південну частину багатомільйонного Китаю. Особливої уваги заслуговує висновок О. Іванова про те, що аси злилися у Китаї з монгольською верхівкою й увійшли до складу правлячого класу монгольської імперії Юань. При цьому дослідник підкреслив, що майже до другої половини XIV ст. на Далекому Сході алани-аси залишалися християнами і монгольський імператор сприяв збереженню ними їхньої релігії [Іванов 1913, 280–300]. Проблема взаємовідносин аланів і монголів було докладно висвітлено також у спеціальній статті Ю.М. Реріха “Війська аланів в епоху монголів”, надрукованої у Франції у 20-ті рр. XX ст. Автор звернув увагу на вагомий роль аланів у монгольських завоюваннях в Азії.

На думку вченого, алани опинились в імператорській гвардії під час походів Батия, за часів імператора Угедея, і спершу їхня кількість становила 1000 кінних воїнів. За даними Ю.М. Реріха, монгольський імператор Хубілай активно використав 30-тисячне військо кінних аланів для завоювання Південного Китаю, внаслідок чого багато знатних аланів посіли вагомі позиції при дворі монгольських імператорів. Дослідник звернув увагу не лише на дані китайських хронік, а й на листування імператора монголів з Ватиканом у першій половині XIV ст., з якого випливало, що й тоді алани на Далекому Сході залишалися християнами. Аналізуючи біографії знатних асів, Ю.М. Реріх дійшов до висновку, що алани-аси відіграли помітну роль в історії монгольської династії Юань [Рерих 1967, 242–246].

Таким чином, у XIX – на початку XX ст. алани стали об'єктом спеціальних досліджень, значне місце в яких відводилось як походженню цих етнічних іраномовних груп Євразії в добу Середньовіччя, так і характеру взаємовідносин із сусідами, включаючи кочівників. При цьому залучались дані давньоруських літописів, візантійських хронік, деяких джерел східного походження тощо. Інтерес до минулого аланів виявляли представники кількох напрямків та шкіл історико-філологічного характеру: істориків Русі, візантологів, іраністів та навіть китаєзнавців. При цьому свідчення письмових джерел порівнювалися з даними топонімії, антропонімії, фольклористики та лінгвістики, а це означало широке застосування історико-філологічного методу. Проте ще були невирішеними питання культурної атрибуції середньовічних аланів, їхньої локалізації тощо. Це можна було зробити лише за умов широкого залучення археологічних джерел. Такі дослідження широко проводилися лише у радянський період як у Східній Європі, так і на Північному Кавказі. Проте у цей час змінилися методологія та підходи до інтерпретації повідомлень джерел. Однак у 20-ті рр. XX ст. деякі дослідники продовжували підтримувати традиції російської історичної школи і до висвітлення питань історії аланів почали широко залучати археологічні матеріали.

До числа цих істориків належав Ю.В. Готьє. В 1927 р. вийшла у світ його

невелика за обсягом робота “Яси-алани в ранній руській історії”. На думку цього історика, в IX–XIII ст. поселення ясів ще існували на околицях Русі. Поселення аланів-ясів дослідник локалізував на берегах Прута, у Криму, на Кавказі та в Подонні. З аланами він пов’язував поселення у Верхньому Салтові на Дінці та у Маяках на Дону, де, як відомо, існували великі катакомбні могильники, аналогічні до північно-кавказьких. Учений вважав, що руські князі вели боротьбу з ясами Нижнього Дону, а Ярослав у 1116 р. захопив три міста – Сугров, Балін та Чешуєв (Шарукань), заселені переважно ясами. Ю.В. Готьє дійшов висновку, що “яси-алани були живим хронологічним зв’язком між скіфо-сарматським світом і Київською Руссю”. Підтвердження цього він вбачав у факті існування в низинах Дону, де, можливо, існувала аланська культура, пам’ятників матеріальної культури, дуже близької до давньоруської. Це дало йому підстави вважати, що в X–XII ст. між Нижнім Доном і Руссю існували торговельні та культурні зв’язки. Крім того, Ю.В. Готьє висловив припущення, що кавказькі та донські алани-яси могли бути торговельними і культурними посередниками між візантійською Малою Азією і Руссю. Що стосується походження аланів Подоння, то Ю.В. Готьє повністю погоджувався з думкою В.Ф. Міллера та М.С. Грушевського і пов’язував етногенез даної етнічної спільності зі східноєвропейськими аланами догунської епохи [Готьє 1927, 46–47]. В іншій своїй роботі – “Залізний вік у Східній Європі”, що вийшла у світ у 1930 р., він зазначив: “До переселення народів алани, пануючи в степах, могли займати місця і вздовж північного степового прикордоння. Натиск гунів, у свою чергу, міг відкинути частину цього племені до півночі, за межі власне степу”. Говорячи про подібність матеріальної культури салтівських і північнокавказьких аланів, дослідник висловив припущення, що “алани, живучи на Дінці, продовжували до кінця свого існування підтримувати стосунки зі своїми кавказькими родичами”. Ю.В. Готьє вважав, що в X ст. алано-яське населення вже не могло зберігатися на Дінці [Готьє 1930, 86–87].

Проте з часом марксистський підхід у висвітленні середньовічної історії аланів став домінуючим. Згідно з ним середньо-

вічні суспільства аланів та кочівників радянські історики вважали ранньофеодальними, а характер їхніх взаємовідносин – антагоністичним. Серед таких досліджень варто особливо виділити монографію З.М. Ванєєва “Середньовічна Аланія”, в якій осетинський історик, ґрунтуючись на даних письмових джерел, виявив територію розселення аланів у домонгольський період не лише на Кавказі, а й на Дону. Центром донських поселень аланів З.М. Ванєєв вважав Тану – місто, розташоване у нижній течії Дону. Крім того, дослідник одним із перших вказав на етнічну неоднорідність ясів східноєвропейських степів. Що ж стосується характеру відносин із середньовічними кочівниками, то один із розділів його монографії було присвячено монгольському вторгненню у Північний Кавказ. На думку З.Н. Ванєєва, це мало катастрофічні наслідки для аланів. Аланське населення в монгольський період З.М. Ванєєв локалізував не лише на Північному Кавказі, а також у Криму, у Подонні та інших районах Східної Європи. Він вважав, що в період пізнього Середньовіччя яси були широко розселені у степах Північного Причорномор’я, куди вони переселилися в XIII ст. з Північного Кавказу, визнавши владу Ногая. Ця версія ґрунтувалася на інформації, якою володів Пфафф. Причиною переселення аланів осетинський історик вважав “їхню первинну професію – несення найманої військової охоронної служби в інших народів”. Слід також зазначити, що З.М. Ванєєв був упевнений в ідентичності середньовічних аланів, овсів грузинських літописів, ясів руських літописів та асів інших джерел. Говорячи про співвідношення етнонімів *алан* й *аси*, учений зробив висновок, що алани та аси були представниками одного народу, з тією лише різницею, “що аси були західною частиною аланів і часто виступали під своєю власною назвою” [Ванєєв 1959, 173–183].

Дуже важливою подією для аланознавців стала публікація на початку 60-х рр. XX ст. джерелознавчого дослідження Є.Г. Пчеліної “Згадки про ясів у руських літописах”, у якому, на основі аналізу традицій літописання, дослідниця зробила дуже важливий висновок: “...із одинадцяти згадок руського літопису про ясів тільки

у трьох випадках (1277–1278 та 1319 рр.) можна вбачати ясів, які жили на землях сучасних Північно-Осетинської та Чечено-Інгуської АРСР. Решта свідчень або не мають до них ніякого відношення, або згадують їх разом з ясами інших територіальних та мовних груп аланів-асів-осів-ясів” [Пчелина 1963, 160–161].

До дискусії про співвідношення етнонімів *алан* і *ас* долучився також осетинський дослідник Ю.С. Гаглойти, написавши роботу “Алани і питання етногенезу осетинів”. На думку цього вченого, “згадування поруч аланів і асів у східних джерелах XIII–XIV ст. аж ніяк не може бути доказом їхнього етнічного розходження”. Ю.С. Гаглойти ігнорував те, що в епоху пізнього Середньовіччя алани й аси завжди згадувалися як “окремі етнічні найменування, які, однак, при цьому завжди писалися поруч”. Цей факт він пояснює тим, що як серед кавказьких, так і серед донських аланів існували самоназви окремих племен і тому їхні сусіди використали назву найближчого до них племені на позначення всього народу. Аналізуючи свідчення давньоруських літописів про ясів, історик дійшов висновку про ідентичність понять *яси*, *аси*, *овси* та *алани*. Він вважав, що давньоруські літописці вбачали в донських і кавказьких ясах один, той самий народ. На його думку, згадані в давньоруських літописах половецькі міста на “Дону” належали ясам-аланам, які вели осілий спосіб життя, а не кочівникам-половцям [Гаглойти 1966, 155–221].

Досить вагомий внесок у вирішення алано-аського питання зробив археолог В.О. Кузнецов. У своїй роботі “Аланські племена Північного Кавказу”, що вийшла у світ у 1962 р., він висловив припущення, що алани й аси “були близькі, але неоднорідні утворення, які сформувалися на основі загального сармато-массагетського субстрату”. При цьому дослідник, використовуючи результати власних археологічних досліджень, виділив на Північному Кавказі два локальних варіанти середньовічної аланської культури, з яких західний він пов’язав з асами, а східний – з аланами. Говорячи про розселення ясів у середні віки, В.О. Кузнецов зазначив, що даний етнос жив не лише на Північному Кавказі, а й на Дону, у Криму та на тери-

торії сучасної Молдавії. На його думку, “це були окремі, більш-менш великі та змішані групи іраномовного й отюреченого населення, генетично пов’язаного з пізніми сарматами Північного Причорномор’я” [Кузнецов 1962, 123–131]. Трохи пізніше В.О. Кузнецов змінив свій погляд на походження східноєвропейських ясів. Так, у його монографії “Аланія в X–XIII ст.”, опублікованій у 1971 р., зверталася увага на “тяжкі” наслідки навали монголо-татар для жителів кавказької Аланії, результатом яких стало переселення монголами значної маси іраномовного кавказького населення на Далекий Схід – для військової служби – і втеча багатьох аланів на захід – до степів Східної Європи. Саме після цих подій, на думку дослідника, тобто після середини XIII ст., алани-яси з’являються у степах Північного Причорномор’я, у Молдавії, на Балканах та в Угорщині. Таким чином, В.О. Кузнецов відокремив південноруських ясів домонгольської епохи від аланських переселенців з Північного Кавказу, які з’явилися у степах Східної Європи після навали монголо-татар [Кузнецов 1971, 43–45].

Підсумком багаторічних наукових студій В.О. Кузнецова став вихід у світ узагальнюючого дослідження “Нариси історії аланів”, яке фактично було продовженням книги Ю.Г. Кулаковського “Алани за свідченнями класичних і візантійських письменників”. Однак на відміну від свого попередника, В.О. Кузнецов використав дані не лише письмових, а й археологічних джерел. Один із розділів монографії присвячено взаємовідносинам між аланами і хозарами за часів раннього Середньовіччя. На думку дослідника, невдовзі після утворення Хозарського каганату північнокавказькі алани “підпали під політичну гегемонію хозарів”, хоча у війнах виступали як союзники хозарів. При цьому автор дослідження вважав, що найбільш міцні позиції хозари мали у Східній Аланії і тому від середини VII ст. до початку VIII ст. використовували військовий потенціал місцевих аланів у боротьбі з арабами. Проте В.О. Кузнецов, на основі даних деяких східних джерел, дійшов висновку, що Східна Аланія з 734 р. до 763 р. тимчасово перебувала під владою арабів-мусульман, а потім знову повернулася

до складу Хозарської держави [Кузнецов 1984, 103–107]. На думку В.О. Кузнецова, Аланія входила до складу Хозарського каганату як залежна територія до кінця IX ст. За спостереженнями дослідника, протягом періоду хозарського панування зв'язки між хозарами й аланською верхівкою були настільки міцними, що алани навіть запозичили соціальну хозарську титулатуру [Кузнецов 1984, 114]. Відзначив В.О. Кузнецов також існування великої кількості аланського населення у лісостеповому Подонні, куди, на його думку, алани переселились у першій половині VIII ст. із західної частини північнокавказької Аланії. Це припущення В.О. Кузнецова ґрунтується на аналізі археологічного матеріалу, який свідчить, що у верхів'ях Кубані катакомбні могильники зникли під час арабо-хозарських війн внаслідок міграції туди хозарсько-булгарського населення [Кузнецов 1984, 113]. В.О. Кузнецов звернув увагу на високий рівень розвитку продуктивних сил північнокавказької Аланії до приходу монголів і їхній нібито цілковитий занепад у золотоординський період. Крім того, дослідник вважав, що у цей період аланаси були присутні не лише на Північному Кавказі, а й на Далекому Сході – при дворі монгольських імператорів, а також у причорноморських степах, у прибалканських країнах та в Угорщині. Останній факт дослідник пояснює втечею аланів із Північного Кавказу внаслідок військової кампанії монголів у 1238–1239 рр. Він уперше звернув увагу на заселення в XIII–XIV ст. аланамі-ясами території Молдавії та Угорщини. При цьому В.О. Кузнецов вказав на етнічну близькість угорських і молдавських ясів, яких він вважав вихідцями з Кавказу. Однак у цій монографії міститься дуже мало інформації про південноруських ясів, що можна пояснити відсутністю археологічного матеріалу зі степів Північного Причорномор'я [Кузнецов 1984, 253–278].

Особливий інтерес становлять спостереження та висновки Т.М. Мінаєвої. На її думку, за часів Середньовіччя поселення аланів-асів існували не лише на Північному Кавказі, а й у Криму, у степах Північного Причорномор'я, у Подонні та на території Молдавії. Дослідниця намагалась виявити спільні риси в матеріальній

культурі північнокавказьких аланів-асів і їхніх родичів на території Південного Криму та Молдавії. Т.М. Мінаєва також звернула увагу на поширення етнонімів *алани* й *аси*. Вона зазначила, що в XIII–XV ст. термін *аси* набув великого поширення переважно серед східних істориків. Західноєвропейські автори, за її спостереженнями, поряд з ним продовжували вживати старий етнонім *алани*. Це дозволило їй простежити в аланах і асах одну етнічну спільність. Однак при цьому Т.М. Мінаєва уточнила, що аланами продовжували називати насамперед жителів Центрального Кавказу. Асами ж, на її думку, варто вважати “представників західної частини аланського союзу племен на Північному Кавказі та мешканців східноєвропейських степів” [Мінаєва 1971, 191–209].

Спеціальними дослідженнями середньовічних аланів лісостепового Подоння та Північного Кавказу займався Г.Є. Афанасьєв, який висунув кілька дуже цікавих гіпотез. Так, ще у 80-ті рр. XX ст. дослідник обґрунтував гіпотезу, згідно з якою алани лісостепового Подоння, що входили до складу Хозарського каганату, у середньовічних мусульманських джерелах фігурували під назвою *Буртас*. На думку дослідника, первісна назва народу звучала як *ф.рдас* (наприклад, у ал-Бекрі). З огляду на це дослідник пропонував розглядати етнічний термін *ф.рдас* як осетинське (аланське) словосполучення *фырт-ас* – “сини аські” [Афанасьєв 1984, 28–41]. Г.Є. Афанасьєв вважає, що алани верхів'їв Сіверського Дінця, Оскола та Середнього Дону будували свої фортеці для оборони кордонів Хозарського каганату від нападів слов'ян, небезпека з боку яких увесь час зростала [Афанасьєв 1993, 4–12]. На думку Г.Є. Афанасьєва, поселення аланів у Подонні зникли внаслідок слов'янської експансії. Дослідник, спираючись на факт зникнення катакомб у Кисловодській котловині на початку VIII ст. і появи їх тут знову у другій половині X ст., зробив висновок про переселення аланів звідси до Середнього Подоння і подальше повернення їхньої частини на батьківщину після розгрому Хозарського каганату [Афанасьєв, Рунич 2001, 236–239]. Нетрадиційною також є думка Г.Є. Афанасьєва, що “ототожнювати ясів руських

літописів з носіями салтівської культури не є можливим, хоча цілком реальним є зв'язок ясів із нащадками аланського населення лісостепу VIII–X ст., окремі групи яких могли залишатися в цьому районі й пізніше”. Підставою для таких висновків є факт значного хронологічного розриву між періодом існування салтівської культури і подіями, в яких фігурують яси (аси) південноруських степів [Афанасьєв 1987, 155–156]. Однак це свого часу не перешкодило Г.Є. Афанасьєву пов'язати походження донецьких аланів-ясів із західним локальним варіантом аланської культури на Північному Кавказі, оскільки, як вважає більшість дослідників, саме в середовищі його носіїв набув поширення етнонім *ac* [Афанасьєв 1981, 48–64].

Протягом останніх десятиліть інтерес до середньовічних аланів Східної Європи виявляли не лише історики та археологи, а й лінгвісти. Так, І.Г. Добродомов присвятив цій темі цілу серію статей. Він, незалежно від О.Й. Пріцака, дійшов висновку, що бургасами ранньосередньовічні мусульманські автори називали східноєвропейських аланів. Він вбачав у етнонімі *бургас* етнічний термін *ф.рд̄ас*, перша частина якого співвідносилась з осетинським терміном *furd / ford* (“велика річка”), тому він переклав *ф.рд̄ас* як “річкові аси” [Добродомов 1980а, 40]. Крім того, з перебуванням середньовічних аланів у Східній Європі дослідник пов'язував гідроніми Подоння: *Потудань* (від осет. *футаег* – “либідь”, *дан* – “річка”), *Хворостань* (від осет. *фӕросаддон* – “притока, бокова річка”) [Добродомов 1992, 112–114], *Оскол* (від тюрк. *As-gol* – “річка асів”) [Добродомов 1988, 81–91]. Розвиваючи свою гіпотезу про тотожність східноєвропейських аланів-асів з бургасами, І.Г. Добродомов виявив аланізми в мордовській, чуваській та інших мовах народів Середньої Волги [Добродомов 1980, 37–41; Добродомов 1990, 57–59]. Дослідник виявив аланізми навіть у російській мові [Добродомов 1981, 37–42].

Середньовічні алани-яси були предметом окремих досліджень С.М. Малахова, який активно залучив дані давньоруських літописів, а також джерел, зокрема – візантійського походження [Малахов 1993, 376–388]. Так, аналізуючи давньоруські

літописи, дослідник дійшов висновку, що на Русі яське походження могли мати лише дружина Ярополка Володимировича Олена Яска, Амбал Ясин та своячка Всеволода Велике Гніздо. Що ж до яського коріння дружини Всеволода Марії Шварнівни, Юрія Андрійовича (сина Андрія Боголюбського) та його матері, яка походила з Волзької Булгарії, то дослідник довів, що для таких висновків немає підстав [Малахов 1992, 128–135].

Серед аланознавчих досліджень останніх десятиліть слід виділити роботи С.О. Яценка, які переважно присвячено дослідженням історії та культури ранніх аланів. Однак серед його розробок є дослідження, що торкаються також і ранньосередньовічної історії аланів степів Східної Європи [Яценко 1996, 167–169]. Звернення до цієї тематики є закономірним, оскільки це певною мірою дозволяє пояснити деякі явища і процеси, що відбувалися у степах Євразії у попередню сармато-аланську епоху. Найбільший інтерес становить монографія С.О. Яценка “Знаки-тамги іраномовних народів стародавності та раннього Середньовіччя”, окремий розділ якої присвячено розповсюдженню сімейних знаків власності (тамг) серед аланів Північного Кавказу та Східної Європи за часів раннього Середньовіччя. За спостереженнями С.О. Яценка, знаки-тамги, генетично пов'язані з аланами, було знайдено в Подонні на стінах Маяцької фортеці, Саркела, Правобережного Цимлянського, Верхньосалтівського та Ольшанського городищ; в Південному Криму на стінах Мангупського укріплення, на надгробках зі Скалистого; у Передкавказзі на території Хумаринської фортеці, в Джинальському гроті тощо. Дані письмових джерел та археологічних досліджень свідчать про перебування у цих районах аланів за часів раннього Середньовіччя [Яценко 2001, 110–117].

Протягом останніх десятиліть серед осетинських дослідників зріс інтерес до історії аланів як у античний період, так і за доби Середньовіччя. Можна сказати, що в Осетії навіть сформувалася своя школа аланознавчих досліджень, основною рисою якої було намагання патріотично налаштованих осетинських дослідників довести політичну самостійність

північнокавказьких аланів навіть під час зростання могутності середньовічних номадів. Особливо варто виділити дисертацію М.К. Джіоева “Аланія в XIII–XIV ст.” і серію інших його статей. У своїй дисертаційній роботі осетинський дослідник торкнувся історії аланів золотоординського часу, які, на його думку, проживали не лише на Північному Кавказі, а й за межами регіону (наприклад, на Волзі). На відміну від В.О. Кузнецова, М.К. Джіоев вважає, що напад монголів у 1238–1239 рр. на Північний Кавказ мав для аланів не такі вже й катастрофічні наслідки. Більшою катастрофою для аланів Північного Кавказу осетинський історик вважав вторгнення Тимура наприкінці XIV ст. На думку дослідника, до кінця XIV ст. значна частина аланського населення збереглася як у горах Західної Аланії, так і на рівнині у Передкавказзі [Джіоев 1982].

Пізньюсередньовічній історії північнокавказьких аланів присвячено монографію Ф.Х. Гутнова “Середньовічна Осетія”, в якій автор акцентує увагу на тому, що монгольська навала мала для аланів катастрофічні наслідки. На думку дослідника, внаслідок цієї події значна частина аланів переселилася до Європи, Візантії, Грузії та Далекого Сходу. Ф.Х. Гутнов вважає, що навала монголів зупинила процеси соціального розвитку аланів, залишки яких мусили переселитися у гори. Попри те що монографія Ф.Х. Гутнова побачила світ у післярадянський період, її було написано у марксистському дусі. Автор дослідження вважає, що в XIII–XIV ст. у гірській частині Осетії тривав процес становлення феодальних відносин, з одного боку – “на основі взаємодії общинних і феодальних структур з переважаючим, імовірно, значенням перших”, а з іншого – внаслідок того, що в ньому брали участь і “місцеві аланські (протокласові), і рівнинні аланські (феодальні) елементи” [Гутнов 1993, 63–64, 98, 100].

Протягом останніх десятиліть інтерес до історії аланів серед осетинів був настільки великим, що з’явилися публікації, написані непрофесійними істориками осетинського походження. З досліджень з історії середньовічних аланів слід відзначити окремі статті А.М. Карсанова, присвячені аланам Криму, Північно-Західного

Причорномор’я, Подоння та такому питанню, як перебування ясів на Русі. Його публікації переважно ґрунтувалися на порівняльному аналізі текстів давньоруських літописів і перекладів деяких творів західноєвропейських та східних авторів. І хоча ці розробки зроблено не на професійному рівні, слід віддати належне авторові публікацій: він добре обізнаний із джерелами, насамперед – давньоруського походження [Карсанов 1988, 67–73; Карсанов 1989, 77–93; Карсанов 1990, 10–20; Карсанов 1992, 152–176]. Підсумовуючи, слід зазначити, що осетинські дослідники розглядали історію середньовічних аланів насамперед як частину історії північнокавказької Аланії, часто забуваючи, що в середні віки значні групи аланів проживали за межами Північного Кавказу – у різних місцях Східної та Центральної Європи, а також у Середній Азії. Протягом останніх років збільшилась кількість публікацій осетинських дослідників, присвячених аланам часів античності, хоча кількість медієвістичних досліджень значно зменшилася. Це можна пояснити переважанням в Осетії ідеологічної тенденції, згідно з якою осетини є прямими нащадками тільки аланів, найбільш славетні часи в історії яких припадають на період пізньої античності.

Інтерес до минулого аланів існує і на Заході. Про це свідчить фундаментальне джерелознавче дослідження іспанського (каталонського) вченого А. Алеманя “Алани у стародавніх і середньовічних джерелах”, значне місце в якому відведено аналізу середньовічних джерел про аланів як східного, так і європейського походження. У дослідженні було проаналізовано відомості про середньовічних аланів, що містяться у творах візантійських (грекомовних), західноєвропейських (латиньомовних), арабомовних, фарсомовних, івритомовних, давньоруських, вірменських, грузинських, монгольських, китайських та навіть каталонських авторів [Алемань 2003]. Може скластися враження, що ця праця є вичерпним джерелознавчим дослідженням з аланської тематики. Проте виявляється, що у монографії не згадано твори деяких дуже відомих у Східній Європі середньовічних авторів, у яких міститься доволі важлива інформація про

середньовічних аланів: “Римська історія” пізнього візантійського автора Никифора Григори, написана грецькою мовою; “Подорож до Тани” Йосафато Барбаро італійською мовою; латиномовний твір Матвія Меховського “Трактат про дві Сарматії” тощо. Що ж стосується текстів арабомовних мусульманських авторів, то тут враховані далеко не всі їхні твори, і це при тому, що транслітерація назв та імен, а також самі переклади фрагментів їхніх творів могли бути кращими. І це не дивно, оскільки російське видання монографії А. Алеманя є перекладом на російську з англомовного видання, основою якого став текст дисертації, написаної каталонською мовою. На нашу думку, це значно зменшує наукову цінність видання, що стало другим узагальнюючим джерелознавчим аланознавчим дослідженням після виходу монографії Ю.А. Кулаковського “Алани за свідченнями класичних і візантійських письменників”.

Слід відзначити, що на цьому перелік аланознавчих досліджень, у яких значну увагу зосереджено на історії середньовічних аланів та їхніх взаємовідносинах із сусідами, аж ніяк не є вичерпаним. Попри особливий інтерес до даної теми, питанням характеру взаємовідносин між аланами та середньовічними номадами степів ще не було присвячено окремого монографічного дослідження. Проте слід не залишати поза увагою те, що в історико-філологічних студіях протягом останніх двохсот років намітився навіть такий напрямок, як дослідження середньовічних аланів. Вивченням історії середньовічних аланів займалися історики-славісти, іраністи, китаїсти, візантологи, археологи та представники інших наукових напрямків. Увагу вчених було зосереджено переважно на окремих аспектах проблеми, серед яких: взаємовідносини аланів із хозарами, половцями та монголами, причому переважно у негативному ракурсі. Дослідники одноставно стверджували, що в епоху Середньовіччя алани-аси проживали не лише на Північному Кавказі, а й у степах Східної Європи, згадувався також факт перебування аланів-асів на Далекому Сході за часів монгольської експансії. З ранньосередньовічними

аланами археологи пов’язують існування катакомбних могильників на Північному Кавказі та у лісостеповому Подонні. Однак дотепер не була подана культурна атрибуція тих аланів, які проживали у добу розвиненого та пізнього Середньовіччя за межами Північного Кавказу. Що стосується походження ясів східноєвропейських степів, то тут думки вчених розділилися. Одні вбачали в них нащадків східноєвропейських сармато-аланів, інші – аланських переселенців з Північного Кавказу. Щодо використання етнонімів *алани*, *аси* та *яси* більшість дослідників не має сумнівів про їхній зв’язок з іраномовним населенням Східної Європи й Північного Кавказу за доби Середньовіччя. Говорячи про роль аланів-асів у процесі формування етнічних і культурних особливостей населення Східної Європи, слід зазначити, що дана проблема дотепер не знайшла належного висвітлення в етнографічній літературі.

Таким чином, проблема аланів, які входили за часів Середньовіччя до етнополітичних об’єднань кочівників, дотепер залишається недостатньо розробленою. Причин є кілька. По-перше, серед переважної більшості східноєвропейських дослідників набуло поширення різко негативне ставлення до ролі й місця середньовічних кочівників в історії народів Європи й Азії. Традиції цього напрямку в історіографії сягають корінням, мабуть, ще до часів руського літописання, а остаточно сформувалися вже у XVIII ст. – у російській великодержавній історичній науці. Це значною мірою гальмує вирішення питань, пов’язаних із визначенням характеру взаємин між кочівниками й осілими народами, до числа яких слід віднести аланів. По-друге, навіть у сучасній історіографії значні позиції ще посідає тенденція, згідно з якою східнослов’янські історики, ігноруючи історію десятків народів Євразійського степу, зводили практично всю історію середньовічних етнополітичних об’єднань кочівників до їхніх взаємин із Руссю. Осетинські ж дослідники усю історію середньовічних аланів подавали переважно як події у північнокавказькій Аланії, ігноруючи при цьому факт існування аланського населення за межами Північного Кавказу. Історію взаємин аланів з іншими народами доби Середньовіччя вони практично зводили до відносин із Руссю.

По-третє, дослідники середньовічних аланів, за винятком окремих учених, протягом тривалого часу перебували під впливом різноманітних ідеологічних течій – марксизму, панславизму, “євразійства”, пантюркізму, паніранізму тощо. Це заважало об’єктивному висвітленню подій минулого та досить часто призводило до суб’єктивної оцінки ролі і місця аланів у середньовічній історії народів Євразії. По-четверте, обмеженість джерелознавчої бази не дозволяла в узагальнюючому аспекті розглядати історію аланів протягом всієї епохи середньовіччя. Традиційно до вирішення питання залучались дані письмових джерел, кількість яких протягом минулих ста років майже не збільшилася. Переклади цих джерел європейськими мовами було зроблено кілька десятиліть тому, а це значить, що вони часто потребують певного уточнення й коригування. При цьому, за винятком Північного Кавказу та лісостепового Подоння, практично не використовувався археологічний

матеріал для вивчення історії середньовічних аланів. На жаль, середньовічна археологія Євразійського степу, через перешкоди ідеологічного характеру, аж до теперішнього часу залишалася майже не розвинутою галуззю досліджень, порівняно, наприклад, з археологією Русі тощо. Крім того, фахівці з історії народів пізнього Середньовіччя аж до недавнього часу практично не залучали до своїх досліджень дані філологічних наук. Це ж можна сказати й про використання істориками-медієвістами даних етнологічних досліджень. Етнологічні дослідження із даного питання проводилися в регіональному напрямку і не мали узагальнюючого характеру. Крім того, велику складність становить також те, що палеоантропологічні матеріали з середньовічних могильників є доступними для інтерпретації лише фахівцям-антропологам, тому історики-медієвісти для висвітлення питань етнічної й соціальної історії народів Євразійського степу залучали їх лише іноді.

ЛІТЕРАТУРА

- Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках.* Москва, 2003.
- Артамонов М.И. История хазар.* Ленинград, 1962.
- Афанасьев Г.Е.* К вопросу о происхождении аланского варианта салтово-маяцкой культуры // **Античные государства и варварский мир.** Орджоникидзе, 1981.
- Афанасьев Г.Е.* Этническая территория буртасов во второй половине VIII – начале X вв. // **СЭ**, 1984, № 4.
- Афанасьев Г.Е.* Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII–X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // **Археологические открытия на ново-стройках.** Вып. 2. Москва, 1987.
- Афанасьев Г.Е.* **Донские аланы.** Москва, 1993.
- Афанасьев Г.Е., Рунич А.П. Мокрая Балка.* Дневник раскопок. Вып. 1. Москва, 2001.
- Бабенко В.А. Новые систематические исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года.* Москва, 1910.
- Бабенко В.А.* Памятники хазарской культуры на юге России // **Труды XV АС.** Т. I. Москва, 1914.
- Бретинейдер.* Русь и асы на военной службе в Китае // **Живая старина**, 1894, вып. I.
- Брун Ф. Черноморье.* Т. I. Одесса, 1879.
- Брун Ф. Черноморье.* Т. II. Одесса, 1880.
- Бутков П.* О браках князей Русских с Грузинками и Ясынями в XII веке // **Северный архив**, 1825, № 4.
- Ванеев З.Н. Средневековая Алания.* Сталинири, 1959.
- Вернадский Г.В. Монголы и Русь.* Тверь – Москва, 1997.
- Гаглойти Ю.С. Аланы и вопросы этногенеза осетин.* Тбилиси, 1966.
- Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв.* Ленинград, 1979.
- Гадло А.В. Северный Кавказ в IV–X вв. (проблемы этнической истории).* Автореф. дисс. ... доктора ист. наук. Москва, 1984.

- Гадло А.В. **Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв.** Санкт-Петербург, 1994.
- Голб Н., Прицак О. **Хазарско-еврейские документы X века.** Москва – Иерусалим, 1997.
- Готье Ю.В. Ясы-Аланы в ранней русской истории // **ИТОИАЭ**, 1927, т. I. (58).
- Готье Ю.В. **Железный век в Восточной Европе.** Москва – Ленинград, 1930.
- Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. **Золотая Орда и ее падение.** Москва – Ленинград, 1950.
- Грушевський М. **Історія України-Руси.** Т. I. Київ, 1991.
- Гумилев Л.Н. **Древние тюрки.** Москва, 1967.
- Гумилев Л.Н. **Древняя Русь и Великая степь.** Москва, 1989.
- Гутнов Ф.Х. **Средневековая Осетия.** Владикавказ, 1993.
- Гутнов Ф.Х. **Ранние аланы. Проблемы этносоциальной истории.** Владикавказ, 2001.
- Джисоев М.К. **Алания в XIII–XIV вв.** Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 1982.
- Добродомов И.Г. О некоторых гиппологизмах и созвучных словах (Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка) // **Труды НИИ языка, истории и экономики при Совмине Чувашской АССР.** Вып. 97. Чебоксары, 1980.
- Добродомов И.Г. Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка // **Советская тюркология**, 1980, № 2.
- Добродомов И.Г. Об аланизмах в русском языке // **Осетинская филология.** Вып. 2. Орджоникидзе, 1981.
- Добродомов И.Г. Оскол (этимологический этюд) // **Советская тюркология**, 1988, № 2.
- Добродомов И.Г. Мордовское название березы и дерева “халинг” страны буртасов // **Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов.** Т. II. Москва, 1990.
- Иванов А.И. История монголов (Юань-Ши) об асах-аланах // **Христианский Восток.** Т. II. Вып. 3. Санкт-Петербург, 1913.
- Карамзин Н.М. **История государства Российского.** Т. I. Москва, 1989.
- Карамзин Н.М. **История государства Российского.** Т. II–III. Москва, 1991.
- Карсанов А.Н. Средневековые аланы в Днестровско-Дунайском междуречье // **ИЮОНИИ.** Вып. XXXIII. Цхинвал, 1989.
- Карсанов А.Н. Крымские аланы // **Аланы и Кавказ (Alanica II).** Владикавказ – Цхинвал, 1992.
- Карсанов А.Н. Ясыня из Волжской Болгарии // **Герменевтика древнерусской литературы.** Сб. 6. Ч. II. Москва, 1994.
- Клапрот Г.-Ю. Доклад, в котором доказывается идентичность осетин – народности Кавказа – и средневековых алан // **Аланы и Кавказ (Alanica-II).** Владикавказ – Цхинвал, 1992.
- Кузнецов В.А. Аланские племена Северного Кавказа // **МИА**, 1962, №106.
- Кузнецов В.А. **Алания в X–XIII вв.** Орджоникидзе, 1971.
- Кузнецов В.А. **Очерки истории алан.** Орджоникидзе, 1984.
- Кулаковский Ю. О христианстве алан // **ЗООИД.** Т. XX. Одесса, 1897.
- Кулаковский Ю. Где находилась Вичинская епархия Константинопольского патриархата // **Византийский временник.** Т. IV. Вып. 3–4. Санкт-Петербург, 1897.
- Кулаковский Ю.А. Епископа Феодора “Аланское послание” // **ЗООИД.** Т. XXI. Одесса, 1898.
- Кулаковский Ю.А. Христианство у алан // **Византийский временник.** Т. V. Вып. 1–2. Санкт-Петербург, 1898a.
- Кулаковский Ю.А. **Аланы по сведениям классических и византийских писателей.** Киев, 1899.
- Кулаковский Ю. **Прошлое Тавриды.** Киев, 2002.
- Ламанский В.И. Заметка об ясах и аланах // **Труды XI АС.** Москва, 1902.
- Мавродин В.В. **Очерки истории Левобережной Украины.** Ленинград, 1940.
- Макарова Т.И., Плетнева С.А. Пояс знатного воина из Саркела // **СА**, 1983, № 2.
- Малахов С.Н. Ясская “генеалогия” сына Андрея Боголюбьского и проблема русско-аланских связей в XII в. // **Аланы и Кавказ.** Владикавказ – Цхинвал, 1992.
- Малахов С.Н. Алано-византийские заметки (часть I) // **Аланы: история и культура.** Владикавказ, 1995.

- Матвеева Л. **Юлиан Кулаковский**. Киев, 2002.
- Миллер В.Ф. **Осетинские этюды**. Т. III. Москва, 1887.
- Миллер В.Ф. Экскурсы в область русского народного эпоса. I–VIII. Москва, 1892.
- Минаева Т.М. **К истории алан Верхнего Прикубанья по археологическим данным**. Ставрополь, 1971.
- Новосельцев А.П. Русь и государства Кавказа // Пашуто В.Т. **Внешняя политика Древней Руси**. Москва, 1968.
- Новосельцев А.П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа**. Москва, 1990.
- Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // **МИА**, 1958, № 62.
- Плетнева С.А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время // **КСИА**, 1964, вып. 99.
- Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // **МИА**, 1967, № 142.
- Плетнева С.А. **Кочевники средневековья (поиски исторических закономерностей)**. Москва, 1982.
- Плетнева С.А. **На славяно-хазарском пограничье**. Дмитриевский археологический комплекс. Москва, 1989.
- Плетнева С.А. **Половцы**. Москва, 1990.
- Рерих Ю.Н. Les troupes alanes a l'epoque mongole // Рерих Ю.Н. **Избранные труды**. Москва, 1967.
- Спицын А.А. Историко-археологические разыскания. Исконные обитатели Дона и Донца // **ЖМНП**, новая серия, 1909, Ч. XIX.
- Татищев В.Н. **История Российская**. Т. II. Москва – Ленинград, 1963.
- Татищев В.Н. **История Российская**. Т. III. Москва – Ленинград, 1964.
- Татищев В.Н. **История Российская**. Т. IV. Москва – Ленинград, 1964а.
- Федоров-Давыдов Г.А. **Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов**. Москва, 1966.
- Яценко С.А. “Хазары” и “басилы” III–IV вв. в Северо-Западном Прикаспии. По армянским источникам // **Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа (XIX “Крупновские чтения”)**. Тезисы докладов научной конференции. Москва, 1996.
- Яценко С.А. **Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья**. Москва, 2001.
- Golden P.B. **Khazar studies**. Vol. I. Budapest, 1980.
- Pritsak O. **The Pečenegs**. Case of Social and Economic transformation. Cambridge Mass., 1976.
- Pritsak O. The Khazar Kingdom conversion to Judaism // **Harvard Ukrainian studies**, 1978, vol. II, № 3.
- Vernadsky G. **Ancient Russia**. New Haven, 1943.